

*Паславська А. Й.,
orcid.org/0000-0002-7314-3171
доктор філологічних наук,
завідувачка кафедри міжкультурної комунікації та перекладу
Львівського національного університету імені Івана Франка*

НЕВЕРБАЛЬНА СФЕРА ДІЇ ЗАПЕРЕЧЕННЯ: МІЖКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Заперечення визначено як одну з найважливіших мовних універсалій, присутніх у всіх відомих науці мовах. Щодо категоріального статусу заперечення наукова дискусія триває. Запропоновано комплексний підхід до аналізу заперечення в мові, який розрізняє заперечення і заперечування. Заперечення виявляє щонайменше чотири сфери дії – семантичну, синтаксичну, просодичну та прагматичну, провідною з яких є семантична, що трактує заперечення як логічний оператор, що змінює зміст висловлення на протилежний. Приписування запереченню (заперечуванню) статусу прагматичної категорії продиктовано його універсальною здатністю задовільняти комунікативну потребу реалізації мовленнєвих актів відмови, відхилення, заборони. Такі мовленнєві акти можуть здійснюватись вербально, за допомогою спеціалізованих мовних засобів або невербально. З'ясовано місце невербального заперечення серед інших його експлікаторів. Запропоновано класифікацію невербальних способів реалізації заперечення, серед яких виокремлено заперечні 1) жестикуляцію, 2) міміку, 3) паралінгвальні засоби, 4) моторику голови та тіла, 5) візуальний контакт (або його відсутність).

Невербальне заперечення великою мірою залежить від лінгвокультури, у якій воно застосовується. Заперечні жести можуть сигналізувати відмову, заборону чи категоричну незгоду, небажання продовжувати спілкування. Інтенсивність заперечної жестикуляції також залежить від конкретної культури її носіїв. Заперечна міміка, яка належить до прадавніх засобів людської комунікації, може її стимулювати чи сигналізувати про небажання співрозмовника брати участь у розмові.

Візуальний контакт чи його свідоме або несвідоме уникнення також виражають різні прагматичні види заперечення – відмову від участі в розмові, незгоду зі співрозмовником, неприйняття чи відхилення почутого чи побаченого.

Значні міжкультурні розбіжності можна спостерігати у випадках заперечної моторики голови чи тіла. Їхнє значення буває залежно від культури абсолютно протилежним – від повної згоди до абсолютного заперечення.

Паралінгвальне заперечення охоплює заперечні голосові сигнали – силу голосу, тембр, ритм, сміх, кашель. Як заборону можна трактувати різке підвищення тональності розмови. Незгоду виражає саркастичний сміх чи специфічне покашлювання співрозмовника.

Периферійний характер невербального заперечення щодо вербального не применшує його важливості в міжкультурному спілкуванні. Незнання чи ігнорування невербальної заперечної абетки може призвести до комунікативних невдач.

Ключові слова: заперечення, невербальне заперечення, міжкультурна комунікація, сфера дії заперечення, мовна універсалія.

Постановка проблеми. Сьогодні поняття культури та міжкультурної комунікації перетворились на кодові слова. На їхній провідній ролі наголошують у різних трактуваннях: 1) як культурологічному зсуві в гуманітарних студіях; 2) як зверненні лінгвістики до питань культури; 3) в ідентифікації відмінностей міжкультурних взаємозв'язків; 4) як тенденції до розширення досліджень взаємодії мови й культури; 5) із погляду мови й комунікації [1; 2]. Однак питання взаємодії мови й культури рідко розглядають з погляду культурно-специфічної реалізації мовних універсалій, однією з яких є заперечення.

Заперечення класифікують як модальну, предикативну, психологічну, синтаксичну, семантичну, морфо-синтаксичну чи прагматичну категорію. Однак заперечення, предикативність та модальність – це автономні мовні категорії, які взаємодіють, але не тотожні одна одній. Психологічне коріння заперечення в душі О. Єсперсена – доволі приваблива, однак і достаньо суб'єктивна спроба пояснити природу заперечення в мові.

Трактування заперечення як семантичної, синтаксичної, морфо-синтаксичної чи прагматичної категорій має об'єктивні підстави, тому що специфіка заперечення як однієї з фундаментальних мовних категорій власне й полягає у тому, що воно виявляє універсальні якості у різних сферах своєї дії. Про заперечення як морфо-синтаксичну універсалію доцільно говорити в тому сенсі, що кожна відома науці мова має в своєму репертуарі засоби, спеціалізовані для реалізації заперечення (займенники, частки, прислівники, лексичні одиниці), а в універсальній моделі речення (чи його глибинній структурі) в душі генеративної граматики для заперечення можна спрогнозувати структурну позицію з відповідними параметрами в конкретних мовах.

Абсолютно правомірно мовне заперечення визначають як універсальну семантичну категорію, ядро якої формує значення протилежного. Саме логіко-семантичний підхід у дослідженнях заперечення дає змогу обґрунтувати універсальність категорії заперечення, значення якого можна звести до функції семантичного оператора, який перетворює істинне висловлення на хибне і навпаки.

Закріплення за запереченням статусу прагматичної категорії продиктоване його універсальною здатністю задовільняти комунікативну потребу реалізації таких мовленнєвих актів, як відмова, відхилення, протест, незгода, спростування тощо. Однак невербальний аспект заперечення не отримав спеціального висвітлення в науковій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжкультурний напрям лінгвістичних студій задекларував ще Гумбольдт. На думку вченого, „Мова – це не просто засіб спілкування, а відби-

ток духу і світогляду мовця“ [3, с. 22]. Л. Вайсгербер обґрунтував тезу про національний дух, за якою мова – це безперервна діяльність, яка визначає спосіб сприйняття людиною дійсності [4]. Для мов різних народів характерні різні картини світу, зумовлені відмінностями “національного духу” їхніх представників. 20-те століття реанімувало тезу Гумбольдта в гіпотезі Сепіра – Ворфа щодо зв’язку мови й культури та визначального впливу мови на формування світогляду людини [5]. Варто згадати імена інших дослідників – Боппа [6], Грімма [7], Пауля [8], які в свій спосіб розглядали мову як культурологію (згадаймо Пауля, який стверджував, що цінність мови як культури зосереджена в її семантиці), але цей аспект завжди залишався на периферії фундаментальних досліджень.

Коло зацікавлень культурологічного мовознавства сьогодні доволі широке. Можна виокремити щонайменше три напрями: 1) базована на семантиці лінгвістична антропологія, яка ґрунтується на тезі, що кожна людська культура та субкультура має власну антропологію. Завдання цього підходу вбачають у лінгвістично-філологічному історичному описі представників культур і мов [9; 10]; 2) у металексикографії вивчають посеред іншого, як словники відображають різні культурні концепти [11, с. 3) лінгвістична теорія культурем, яка порівнює надкультурні абстрактні одиниці, так звані “культурем”, які виявляють себе в різних культурах, з різною частотністю, в різних комунікативних ситуаціях [12]. Одну з таких культурем формують і заперечення.

Арсенал мовних засобів вираження заперечення надзвичайно широкий. На перший погляд видається, що невербальний аспект заперечення належить до його периферії. Однак відомо, що суттєву частину інформації (і заперечної також) ми отримуємо в процесі комунікації завдяки мові жестів, тональності голосу. Стверджують, що 55% повідомлень ми сприймаємо через вираз обличчя, жести, моторику голови та тіла, 38% – через інтонацію, і лише 7% інформації надходить у формі артикульованих нами слів. У списку невербальних знаків і сигналів понад 1000 одиниць. Ван Дейк розглядає паралінгвальну діяльність, до якої відносить дійсні та інші жести, моторику тіла, вираз обличчя, рухи тіла і фізичні контакти між учасниками комунікації, як один із рівнів аналізу висловлення [13].

Заперечення належить до першорядних комунікативних категорій, тож особлива варіативність засобів його вербальної та невербальної реалізації закономірна. І якщо внутрішньомовним заперечним одиницям присвячено чимало наукових студій, позамовне заперечення системно не досліджено. Однак саме невербальне заперечення часто переймає основні комунікативні функції, особливо в міжкультурній комунікації. І це не дивно, тому що більшість інформації ми передаємо за допомогою стверджувальних чи заперечних речень, на які накладаються різні модальні відтінки.

Мета статті – проаналізувати типи невербального заперечення, здійснити їхню класифікацію та простежити реалізацію невербального заперечення на матеріалі різних лінгвокультур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невербальне заперечення – це заперечення, яке реалізується без участі мовних засобів. До невербальних способів реалізації заперечення залічуємо: 1) жестикуляцію, 2) міміку, 3) візуальний контакт (або його відсутність), 4) моторику голови та тіла, 5) паралінгвальні засоби.

Із давніх часів відома мова жестів (лат. *gesticulatio* – усвідомлені, осмислені або змістові жести), якою послуговува-

лись ще первісні люди в різних куточках планети. Особливо активно у мові жестів закономірно використовується рука, яку відомий німецький філософ І. Кант називав видимою частиною мозку. За допомогою руки ми не лише засвідчуємо наші емоції, але й інколи приховуємо їх. Мова жестів має у своєму арсеналі чимало палітру засобів, щоби реалізувати заперечення у “чистому” вигляді, або в одному з його комунікативно-прагматичних варіантів. Найпростішим способом несловесної відмови є, наприклад, різкий заперечний рух рукою перед грудьми. Складена в кулак рука може сигналізувати заборону щось робити. Подібно тлумачать помаху руки з піднятим вказівним пальцем. Удар кулаком по столі слід сприймати як погрозу. Прикладений до уст вказівний палець означає заборону говорити.

Зневажливий помах руки може засвідчувати небажання продовжувати будь-яке спілкування. У цілому світі відомий знак “руки як ножиці”, який інтерпретується як категоричне припинення комунікації. Мабуть, для більшості слов’ян відомий жест із трьох пальців (“дуля”), який також, хоча й вульгарно, але доволі переконливо, передає відмову.

У багатьох країнах Європи жест повернутої долонею донизу руки, яка описує рух зліва направо на рівні горла, засвідчує небажання будь-якого продовження спілкування. Перехопити правою рукою горло і стискати його – погроза задушити співрозмовника. Рух пальцем по горлу згори донизу позначає в південній Америці недовіру до свого візаві. Цю ж семантику в багатьох інших країнах може мати і потирання пальцями підборіддя. Зігнутий вказівний палець, що здійснює рух назад, є заперечним жестом у племенах індіанців Північної Америки. У численних країнах прикриттям долонею вуст мовець хоче показати, що йому не слід було цього говорити. Розведені в сторони долоні й зведені плечі сигнализують майже всюди, за винятком Сходу, – “Не знаю”.

Перелічена кінетика характерна насамперед для європейця, але навіть у європейському культурному просторі вона по-різному виявляється в різних народів. Недарма вважають, що італійці більше розмовляють руками, ніж, наприклад, німці або скандинави. Дещо іншою є жестикуляція у мусульман, серед яких слов’янину слід бути стриманішим зі звичними жестами. Це ж стосується і лівші, чиї активні рухи за допомогою лівої руки в окремих культурах можуть бути потрактовані як вкрай непристойні, тому що за “нечистою” лівою рукою у цих культурах закріплено специфічну функцію догляду за гігієною тіла.

Етноспецифічні жести заперечення можна зустріти скрізь: зокрема, жест, при якому великий палець і мізинець руки утворюють коло, на Сіцилії трактують як “Я не маю нічого”. Помахи правої руки зліва направо перед обличчям інтерпретують в Японії як “Ні”. У Франції клацання пальців піднятої руки по великому пальцю тлумачать як “Стули пельку”. Нерозуміння у Північній Африці демонструють, вкладаючи руку в руку, долонями догори. Скерований на середину долоні вказівний палець позначає невіру в Ізраїлі.

Невербальні компоненти комунікації можуть бути універсальними, тобто притаманними носіям будь-якої мови, незалежно від раси чи культури, або ж етноспецифічними, коли невербальна поведінка в одній і тій самій комунікативній ситуації різна у представників різних націй. Окремий жест може мати певну інтерпретацію в одній нації, і зовсім інакше його може тлумачити інша нація. До прикладу можна

навести жест “ОКей”, який передають у вигляді кільця за допомогою пальців руки, і який пов’язують з буквою “O” у слові “O’key”. Попри те, що це доволі відомий жест у англійських країнах в Європі та Азії, у Франції він означає “нуль” або “нічого”, а в Японії – “гроші”. Таке різне тлумачення однакових жестів у різних культурах – радше типове явище, однак ми часто забуваємо про нього, потрапляючи в інше культурне середовище, і переносимо в нього наші звички, уявлення, стереотипи і поведінку.

Етноспецифічне трактування має також V-подібний жест із двох пальців руки. У Великобританії та Австралії його пов’язують із символом перемоги, якщо при його демонстрації долоню повернуто до мовця. Якщо ж долоню повернути до слухача, то жест набуває грубого заклик “заткнутися”. Оскільки в більшості країн Європи цей знак має позитивне тлумачення як “перемога”, незалежно від того, яким боком повернути долоню, зрозумілим є подив європейця, який не розуміє, яку перемогу має на увазі англієць у цілком неприйнятній для такого приводу ситуації. Зрозуміло, що порушення норм цього типу невербального спілкування може призвести і призводить не лише до серйозних комунікативних проблем, але й створює часто конфліктну ситуацію.

Засоби міміки – рухи вуст, носа, брів та чола – також безпосередньо впливають на перебіг комунікації. Вони можуть її і стимулювати, і сигналізувати про небажання співрозмовника брати участь у розмові. Отто Сперсен взагалі вважав, що індоєвропейське *ne* за походженням було примітивним вигуком відрази, який супроводжувався відповідною мімікою, скороченням мускулів носа: нім. *die Nase rümpfen*, данськ. *rynke thå naesen*, франц. *froncer les narines*. На думку вченого, це пояснює той факт, що заперечення, які починаються на носові (n, m), трапляються в багатьох мовах за межами індоєвропейської сім’ї [14, с. 6–7]. Можна, звичайно, сперечатися про об’єктивність зазначеної теорії походження заперечення, поза сумнівом залишається той факт, що за допомогою міміки можна передати незгоду, нерозуміння, протест (звести бровами, насувати брови, зморщити чоло, ніс).

Візуальний контакт рідко свідомо контрольований, але, безперечно, він належить до важливих компонентів комунікації, принаймні в європейській “культурі погляду”. Елементарним способом відмови від участі в розмові є свідоме відвертання очей, яке демонструє, що будь-які інтерактивні дії небажані. Широко розплющені очі також можуть бути сигналом незгоди, неприйняття, відхилення.

Найпростіший спосіб відмовити комусь, користуючись не мовними засобами, а моторикою голови чи тіла, – це просто похитати головою. Однак і тут є значні розбіжності навіть серед слов’янських народів. Якщо східні та західні слов’яни хитають головою на знак незгоди, то болгари, наприклад, (як представники південних слов’ян), а також греки, засвідчують так свою згоду. Можна собі лише уявити, до яких непорозумінь це призводить у міжкультурній комунікації. У середовищі, що використовує незвичну реалізацію згоди/незгоди, туристи часто потрапляють у дуже комічні ситуації. На елементарні запитання вони постійно отримують заперечні відповіді і йдуть розчаровані геть. А от в Ефіопії “Ні!” можна сигналізувати, коли різко повертаєш голову вбік.

Зрозуміло, що незнання навіть цієї елементарної кінетичної абетки може призвести і призводить до комунікативних провалів. Як приклад можна навести іншу типову ситуацію у китай-

ському культурному середовищі. На занятті з іноземної мови вчитель неодноразово запитує учнів, чи вони все зрозуміли, на що ті схвально кивають головою. Коли ж укінці уроку він просить дати відповідь на конкретне запитання, учні далі продовжують кивати головами. Пояснення цього факту дуже просте – в Китаї пряме “Ні!” (вербальне чи невербальне) трактується як дуже неввічлива відповідь. Учні ніколи не наважились би піддати сумніву фахову компетенцію вчителя.

Іншим способом категоричної відмови чи знаком протесту є так званий поворот на сто вісімдесят градусів, який безпечно припиняє будь-який комунікативний акт майже в усіх культурних просторах.

Паралінгвальними засобами (у вузькому розумінні цього терміна) невербальної комунікації вважають голосові сигнали – сила голосу, тембр, ритм, сміх, кашель. Ці, здавалося б, абсолютно неважливі елементи комунікативного акту можуть інколи диктувати умови його перебігу. Що стосується заперечення, то кожен із перелічених засобів здатен забезпечити його актуалізацію. Різке підвищення тону розмови (наприклад, викладача під час лекції) можна інтепретувати як заборону вести розмови, перешкоджати. Серед багатьох модальних відтінків сміху наявне і саркастично-відхилювальне “Ха-ха”. Як сигнал заборони або незгоди можна сприйняти навмисне покашлювання співрозмовника.

Висновки і перспективи подальших пошуків. Перелічені заперечні засоби невербального спілкування є периферійними елементами категорії заперечення. У процесі комунікації вони супроводжуються, зазвичай, іншими, експліцитними мовними одиницями. Однак хтозна, чи людське спілкування було б повноцінним без цих засобів. Володіння невербальними одиницями комунікації безпосередньо впливає на якість міжкультурного спілкування. Інколи навіть дуже досконале знання іноземної мови не дає змоги його носієві повністю адаптуватися до мовного середовища, тому що він не володіє навичками невербальної комунікації. І навпаки, вмело використовуючи елементи невербальної комунікації, можна забезпечити якісне міжкультурне спілкування.

Перспективних для подальших досліджень могло б стати вивчення взаємодії вербальних і невербальних способів реалізації заперечення на матеріалі художніх та аудіовізуальних творів. Окремого дослідження потребує з’ясування методики навчання невербальної, зокрема заперечної комунікації.

Література:

1. Apeltauer E. Interkulturelle Kommunikation. Deutschland – Skandinavien – Großbritannien. Tübingen Narr, 2002. 159 с.
2. Heringer H. J. Gricesche Maximen und interkulturelle Kommunikation. *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht*. 1994. Bd. 74. S. 40–49.
3. Humboldt W. Gesammelte Schriften. Berlin : Behr, 1903. Bd. VI.
4. Weisgerber J. L. Von den Kräften der deutschen Sprache. Düsseldorf : Schwann, 1973. 455 S.
5. Dürbeck H. Neuere Untersuchungen zur Sapir-Whorf-Hypothese. *Linguistics*. 1975. Vol. 145. S. 5–45.
6. Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Gothischen und Deutschen. Berlin : Duemmler, 1833–1852. 288 S.
7. Grimm J. Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig : Weidmann, 1848. 2 Bd.
8. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle : Niemeyer, 1920. 428 S.

9. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва : Слово, 2000. 624 с.
10. Oksaar E. Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1988. 72 S.
11. Наß-Zumkehr U. Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte (De-Gruyter-Studienbuch). – Berlin/New York : De Gruyter, 2001. 411 S.
12. Hermanns F. Linguistische Anthropologie. Skizze eines Gegenstandsbereiches linguistischer Mentalitätsgeschichte / Busse D., Hermanns F., Teubert W. (Hrsg.). Begriffsgeschichte als Diskursgeschichte, Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik. Opladen : Westdt. Verlag, 1994. S. 29–59.
13. Дейк Т. А. в. Эпизодические модели в обработке дискурса / Язык. Познание. Коммуникация. Москва : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1989. 308 с.
14. Jespersen O. Negation in English and other Languages. København : Høst, 1917. 151 p.

Paslavska A. Non-verbal scope of negation: intercultural aspect

Summary. Negation is defined as one of the most important linguistic universals present in all known languages. The scientific debate on the categorical status of the negation continues. A comprehensive approach to the analysis of negation in language is proposed, which distinguishes between negation and denial. Negation presupposes at least four areas of action – semantic, syntactic, prosodic and pragmatic, the leading of which is semantic, which treats negation as a logical operator that changes the meaning of the statement to the opposite. Attribution to the denial of the status of a pragmatic category is dictated by its universal ability to satisfy the communicative need for the implementation of speech

acts of refusal, rejection, prohibition. Such speech acts can be performed verbally, with the help of specialized language means or non-verbally. The place of non-verbal negation among its other explicators has been clarified. The classification of non-verbal ways of realization of negation is offered, among which negative are distinguished: 1) gestures, 2) facial expressions, 3) paralingual means, 4) head and body motility, 5) visual contact (or its absence).

Nonverbal negation largely depends on the linguistic culture in which it is used. Negative gestures can signal rejection, prohibition or categorical disagreement, unwillingness to continue communication. The intensity of negative gestures also depends on the specific culture of its bearers. Negative facial expressions, which belong to the ancient means of human communication, can stimulate it or signal the reluctance of the interlocutor to participate in the conversation.

Eye contact or its conscious or unconscious avoidance can also express various pragmatic types of negation – refusal to participate in the conversation, disagreement with the interlocutor, rejection or deviation from what is heard or seen.

Significant intercultural differences can be observed in cases of negative motility of the head or body. Their meaning can be quite the opposite – from complete consent to absolute denial.

Paralingual negation includes negative voice signals – voice strength, timbre, rhythm, laughter, cough. A sharp increase in the tone of the conversation can be interpreted as a ban. Disagreement is expressed by sarcastic laughter or a specific cough of the interlocutor.

The peripheral nature of the nonverbal objection to the verbal does not diminish its importance in intercultural communication. Ignorance or ignoring the nonverbal negative alphabet can lead to communication failures.

Key words: negation, nonverbal negation, intercultural communication, scope of negation, linguistic universal.